

Hatuniye Medresesi türbe mekânının mihrabı

müş ve orijinal durumundan çok şey kaybetmiştir; bir kısmı bugün cami olarak kullanılmaktadır. Mardin Artuklu Hükümdarı II. Kutbüddin İlgazi'nin saltanatı sırasında (1176-1184) annesi Sitti Raziyye tarafından yaptırılmış ve vakfiyesi 602 (1206) yılında kible cephesine kazdırılmıştır. Kutbüddin İlgazi'nin de bu medreseye gömülü olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Nitekim mihraplı ana eyvanın doğusunda tromplu kubbe ile örtülü ve mihraplı türbe mekânında iki sanduka bulunmaktadır. Türbedeki taş işçiliği ana eyvandaki gibi dikkat çekicidir.

İki eyvanlı ve revaklı avlusu iki katlı bir medrese olarak düzenlenen yapı esas itibarıyla son derecede olgun bir plan şeması arzeder. Günümüzde ana eyvanın batısındaki odadan geçilen dolaylı bir girişe sahiptir. Vakfiye kitabesi de dahil olmak üzere beton bir ara kat ve balkonlar eklenmiş olan bu bölümden, ana eyvanın arkasındaki revakı içine alacak biçimde bir duvar çekilerek bu kısımlar mescide çevrilmiştir. Gerek ana eyvandaki gerekse türbedeki ince bir taş işçiliği sergileyen mihraplar da çeşitli boyalarla kaplanmış durumdadır. Bütün bu müdahale ve değişikliklere rağmen yapı Anadolu'nun en erken tarihli iki katlı, revaklı avlusunun üzeri açık, iki eyvanlı medresesi olarak mimarlık tarihi içindeki özel yerini korumaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâtib Ferdî, *Mardin Mülûki Artukiyye Târîhi* (nşr. Ali Emîrî), İstanbul 1331, s. 22; Gabriel, *Voyages*, s. 27; J. Sauvaget, "Inscriptions arabes", a.e., s. 297 (nr. 12); Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri*, İstanbul 1970, I, 29; Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 74-79; a.m.f., *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978, s. 115-121; a.m.f., "Mardin'de İki Artuklu Medresesi", *STY*, III (1970), s. 253 vd.; Hasan Şümeysânî, *Medînetü Mardin*, Beyrut 1407/1987, s. 401.

ARA ALTUN

HATUNİYE MESCİDİ

(bk. GÜDÜK MİNARE ve HATUNİYE MESCİDİ).

HAVÂDİSÜ'z-ZAMÂN

(حوادث الزمان)

Cezerî'nin
(ö. 739/1338)

hicretten itibaren

kendi zamanına kadar geçen
olayları kronolojik sıraya göre
anlattığı umumi tarihi

(bk. CEZERÎ, Muhammed b. İbrâhim).

HAVÂİC-i ASLİYYE

(الحوائج الأصلية)

Zekât matrahu dışında tutulan
temel ihtiyaç malları anlamında
fıkıh terimi.

Havâic sözlükte "bir şeye ihtiyaç duyuma ve kendisine ihtiyaç duyulan şey" anlamlarına gelen *hâcet* kelimesinin çoğuludur. *Hâcet* zorluk ve sıkıntının giderilmesi, huzur ve refahın temini için insanın ihtiyaç duyduğu şeyleri ifade eder (bk. İHTİYAÇ). Sözlükte "temel ihtiyaç-

lar" anlamına gelen *havâic-i asliyye*, İslâm hukuku terimi olarak zekâta tâbi olmayan temel ihtiyaç mallarını ifade eder.

İslâm'da, diğer bedenî ve malî yükümlülüklerde olduğu gibi zekâta da mükellefin çeşitli açılardan durumu göz önünde bulundurulmuş, ona mâkul ve taşınabilir bir sorumluluk yüklenilmiştir. Bu anlayıştan hareketle, kişinin kendisi ve bakmakla yükümlü olduğu kimselerin temel ve tabii ihtiyaç maddeleri zekât matrahi dışında tutulmuştur. Bundan dolayı *havâic-i asliyye* konusu fıkıh kitaplarında, zekât ve fitır sadakası vermekle mükellef olmanın ölçütlerini tesbit münasebetiyle ele alınır. Ayrıca eşler ve yakınlar arasında da kişilerin temel ihtiyaçlarının karşılanması fikri ağır basar. Nitekim bazı Şâfiîler'in aykırı görüş belirtmesine rağmen nafakanın temel ihtiyaçlarla sınırlı olduğu kabul edilir ve nafakada yeterlilik (kıfayet) derecesinin ölçü alınması gerektiği konusunda sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde fiilî bir icmân gerçekleştiği belirtilir (İbn Hacer, XX, 188).

Kur'an'da otuzu aşkın âyette zekâttan, yetmiş yakın âyette de infaktan söz edildiği halde hangi tür malların ne ölçüde zekâta tâbi olduğu ve bu konudaki asgari sınır hakkında fazla bilgi verilmemiş, sadece temel ihtiyaçları belirlemeye yarayacak bazı ipuçlarının zikredilmesiyle yetinilmiştir. Meselâ, "Sana neyi infak edeceklerini soruyorlar; 'ihtiyaç fazlasını' (afv) de" meâlindeki âyet (el-Bakara 2/219; ayrıca bk. el-A'râf 7/199) dolaylı olarak *havâic-i asliyye* kavramına işaret eder. Nitekim İbn Abbas ve pek çok müfessir, söz konusu âyette geçen "afv" kelimesini "ailenin temel ihtiyacından arta kalan" diye tefsir etmişlerdir (İbn Kesîr, I, 373; Kurtubî, III, 61; İbn Hacer, XX, 184). Kur-

Hatuniye
Medresesi -
Mardin

tubî'ye göre de "afv" ile, kalpte bir sıkıntı duymadan kolaylıkla verilebilecek fazla mal kastedilmiş ve dolayısıyla Kur'an'ın bu ifadesi, "İhtiyaçlarınızdan fazla olup verdiğiniz takdirde kendinize eziyet etmiş ve bu yüzden fakir düşmüş olmayacağınızı malı infak edin" anlamındadır (*el-Câmi'*, III, 61). Bu âyetin yanı sıra, "Zekât ancak zenginlikten dolayıdır" (Buhârî, "Zekât", 18, "Veşâyâ", 9; Nesâî, "Zekât", 53; *Müsned*, II, 230, 394, 501); "Önce kendinden başla, kendine sadaka ver, eğer bir şey artarsa onu ailene, yine artarsa akrabana ver" (Müslim, "Zekât", 41; Nesâî, "Zekât", 60, "Büyû", 84); "Müslümana atından ve kölesinden dolayı zekât yoktur" (Buhârî, "Zekât", 45, 46; Müslim, "Zekât", 8) meâlindeki hadisler ve Hz. Peygamber'in birçok malda zekât nisabını bizzat belirleyerek bu sınırın altında kalan kısım için zekât gerekmediğini ifade etmesi, temel ihtiyaç maddelerinin zekâta tâbi olmayacağı fikrinin esasını teşkil etmiştir.

Âlimlerin çoğunluğu tarafından zımî de olsa kabul edilen bu husus üzerinde özellikle Hanefî fakihleri önemle durmuş ve ayrıntılı açıklamalar yapmışlardır. Hanefî mezhebi dışındaki mezhepler zekâtın vücûbu için nisab, bir yılın geçmesi ve nemâ (zekâtı verilecek malın artmaya, büyümeye ve çoğalmaya elverişli olması) gibi şartlarla yetinmiş, havâic-i asliyeden fazla oluşu ayrı bir şart olarak ele almamışlardır. Onlara göre aslı ihtiyaç, esasen nemâlanmayan ve nemâ için hazırlanmayan şeylerdir. Ayrıca ihtiyaç sübjektif ve değişken olması bakımından bilinmeyecek bir husustur. Bu sebeple malların zekâta tâbi tutulmasında söz konusu edilen, hayvanın otlağa saliverilmesi ve malı elde ticaret için bulundurma gibi ölçüler, nemâ şartının örnekendirilmesi anlamını taşıması yanında bir bakıma o malın ihtiyaç fazlası olmasının da delili sayılmıştır. Ancak konu üzerinde çalışan günümüz araştırmacıları, nemâ şartının malın aslı ihtiyaçtan fazla olmasının yerini tutmayacağı görüşündedirler. Çünkü nakit para, sahibi tarafından bilfiil nemâlandırılmasa da tedavül ve arttırma aracı olduğu için tabiatı gereği nâmî sayılmaktadır. Nemâ şartı ile yetinilip bu şart söz konusu edilmezse nisab miktarı parası olan kimse, gerek kendisi gerekse bakmakla yükümlü olduğu kişilerin ev, ilâç, yiyecek ve giyecek gibi zaruri ihtiyaç maddelerinin temini için bu paraya muhtaç olsa bile zengin

sayılmakta ve kendisinden zekât alınmamaktadır. Halbuki aslı ihtiyaçtan fazla olma şartını ileri sürenlerce bu tür ihtiyaçlara sarf edilecek mal zekât nisabı açısından yok farzedilmektedir (Yûsuf el-Kardâvî, I, 152).

İhtiyaç, esasen gerçekliğine vâkıf olunamayacak derecede kapalı ve kişilere, içinde bulunulan ortama göre değiştiği için neyin fazlalık, neyin ihtiyaç olduğunu ayırmak ve bunlardan hangilerinin aslı, hangilerinin ikinci derecede ihtiyaç olduğuna karar vermek bir hayli güçtür. Bu sebeple insanın ihtiyaç duyduğu veya arzu ettiği her şey aslı ihtiyaç olarak görülmemiş, fakihler tarafından nelerin aslı ihtiyaç olabileceği hususunda birtakım objektif ölçüler getirilmeye çalışılmış, zaman zaman da aslı ihtiyaç sayılabilecek mal ve mal türlerinin ayrıntılı dökümünün verildiği olmuştur. Bir malın aslı ihtiyaçtan sayılmasında kullanılan en temel ölçüt, o malın kişinin sağlık ve güvenlik içinde yaşamasını temin eden veya buna birinci derecede yardımcı olan bir özellik taşımasıdır. Bundan dolayı açlığı giderecek kadar yiyecek, avret yerlerini örtme, sıcak ve soğuğa karşı korunma için ihtiyaç duyulan elbiseler veya kişinin kendisinin ve bakmakla yükümlü olduğu aile fertlerinin nafakası havâic-i asliyyenin ilk örneklerini oluşturur (Aynî, III, 22). Fertlerin fiilen karşılaştıkları veya muhtemelen karşılaştıkları eza ve cefadan kurtulmaları da temel ihtiyaçlar arasında yer alır. Bu sebeple borcun karşılığı olan mal temel ihtiyaç sayılmıştır. Zira kişi borcunu ödemek suretiyle ödeme talebinden, takip altında olmaktan, hapse girmekten ve âhirette de sorgulanmaktan kurtulur. Borcun ödenmemesi kul hakkının ihlâli olduğundan kişinin cennete gitmesine de engel olur. Dolayısıyla onu ödemekten daha büyük bir ihtiyaç olamaz (Bâbertî, I, 486; İbnü'l-Hümâm, I, 486).

Fakihler, esasen aslı ihtiyaçlar arasında görülebilecek türdeki malların ticaret yapma niyetiyle elde tutulmasını onların ihtiyaç fazlası olduğunun delili saymışlardır. Meselâ hayvanların meraya saliverilmesi böyledir. Altın ve gümüşün temel özelliğinin para olması sebebiyle ayrıca ticarî maksatla elde bulundurulması şartı aranmaz; bunlar doğrudan zekât malıdır (Kâsânî, II, 11). Bir şeyin kullanılmasının haram olması da onun ihtiyaç olmadığına bir göstergesi kabul edilmiştir. Altın ve gümüşten yapılan kapların lüks

ve israf sayılması, süslenmenin erkek için vazgeçilmez bir ihtiyaç olarak görülmemesi sebebiyle bu iki madenden yapılmış -gümüş yüzük dışında- erkek ziynet eşyası haramdır ve zekât matrahı dışında tutulamaz. Kadınların ziynetleri konusunda ise mezhepler arasında görüş ayrılığı vardır. Hanefî mezhebi, altın ve gümüşün temel özelliğinin nakit olmasını ve insanlar arasında bunların bu şekilde kullanılma teamülünün yerleşmiş bulunmasını göz önüne alarak altın ve gümüşten mâmul her türlü ziynet eşyasını nisaba ulaşması ve üzerinden bir yılın geçmesi şartıyla zekâta tâbi görür. Diğer mezhepler ise süslenmenin kadının bir ihtiyacı olduğu, ziynet eşyalarının sanat ve işlemleri sebebiyle nakit görünümünden çıktığı ve şahsî ihtiyaçları tatmin için edinilen eşyaya dönüşmüş bulunduğu noktalarından hareketle bilezik, halhal, gerdanlık, küpe, yüzük vb. kullanımını mubah eşyalarda zekât vermeyi prensip olarak gerekli görmezler. Ancak meselâ Mâlikîler kiraya verme durumu hariç ticaret için, Şâfiîler biriktirme amacıyla ve Hanbelîler ise kullanma dışında kalan herhangi bir amaçla elde tutulan altın ve gümüş için zekât vermenin farz olduğunu belirterek yukarıdaki prensibi önemli ölçüde sınırlandırmışlardır. Ayrıca Şâfiî mezhebine göre kullanma amaçlı da olsa israf olarak değerlendirildiği, teamülleri ve mütadî aştığı için 200 miskale (yaklaşık yarım kilogram) ulaşan altın ve gümüşten yapılmış kadın ziynet eşyalarının zekât vermek gerekir.

Temel ihtiyaçları elde etmek için gerekli ön şartlar da bu ihtiyaçlarla aynı kategoride mütalaa edilir. Bu bakımdan günün şartlarına göre hayatı normal bir biçimde sürdürmenin ve geçimini temin için bir meslek icra etmenin ön şartı olan hususlar temel ihtiyaçların kapsamına girmektedir. Öte yandan zekât mükellefiyetinde bir yıllık süre esas alındığından aslı ihtiyaçlar da yine bir yıllık süreye göre belirlenir. Bu sebeple bir yıllık temel gıda maddeleri, giyecek ve mesken gideri gibi temel ihtiyaçlar yanında bir insanın hayatını huzur, güven ve sağlık içinde sürdürülebilmesi için lüzumlu olan mesken, iş yeri, binek ve iş hayvanları, ticarî maksatlı olmayan özel araba, özel silâh, ev eşyaları, elbiselerle altın ve gümüşten yapılmış olmayan süs kapları aslı ihtiyaç maddeleri kabul edilir. Yine ilim adamlarının özel kütüphanelerinde mevcut kitaplar, zenaatkârların sanat ve mesleklerini icra

ederken kullandıkları iş aletleri ve takım sandıkları, ticarî malları depolamada kullanılan paket ve kaplar da yine aslı ihtiyaç olma ve artış gösterme sebebiyle zekât matrahı dışında tutulmuştur.

Sanayi inkılâbıyla ortaya çıkan iş makineleri, fabrikalar, gemiler, uçaklar, otobüsler ve taksiler gibi ayınlarını kiralama yahut ürünlerini satma suretiyle kazanç sağlanan mallar (müstegallât), klasik anlamda şahsî temel ihtiyaçlara girmemekle birlikte belli alanlarda iş yapabilmek için ihtiyaç duyulduğu ve ayınlarından doğrudan doğruya bir kazanç elde etme söz konusu olmadığı için bu tür malların zekâta tâbi olup olmadığı tartışmalıdır. Çağdaş âlimler, bu malların zekâta tâbi olacağı konusunda hemen hemen ittifak etmekle birlikte zekâtın sermaye ve gelirin toplamından mı, yalnız gelirden mi alınacağı ve oranının ticaret malına göre mi, zirâî mahsulde göre mi belirleneceği konusunda farklı görüşler ileri sürmüştürler (bk. ZEKÂT).

Geçmişte özellikle Hanefî âlimlerinin temel ihtiyaçlar konusunda geniş açıklama yapmalarına karşılık bazı çağdaş araştırmacılar bu tür ihtiyaçların zaman, çevre vb. şartlara bağlı olarak değişip gelişebileceğine işaret ederek ayrıntılı bir döküm vermek yerine ilkeler üzerinde durmayı tercih etmişlerdir. Bu konuda uygun çözüm, hangi tür ve ne miktar malın temel ihtiyaç grubunda yer alacağı hususunu tesbitin, hem toplumun genel iktisadî şartlarına hem de kişilerin sosyal çevrelerine ve toplum şartlarına bağlı olarak yetkili mercilere bırakılmasıdır (Yûsuf el-Kardâvî, I, 153).

Aslı ihtiyaçlar söz konusu edildiğinde sadece zekât mükellefi olan kişinin ihtiyaçları değil aynı zamanda onun bakmakla yükümlü olduğu karısı, sayısına bakılmaksızın çocukları, annesi, babası ve yakın akrabalarının ihtiyaçları da göz önünde bulundurulur. İbn Hacer, yukarıda zikredilen, "Zekât ancak zenginlikten dolayıdır" hadisinin zaruri ihtiyaçların karşılanmasına öncelik verdiğini, bir kimsenin kendisinin ve bakmakla yükümlü olduğu kimselerin ihtiyacını karşıladıktan sonra zekât vermesini ve başkasına yardımda bulunmasını tavsiye ettiğini ve hiç kimsenin böyle bir harcama sebebiyle başkalarına muhtaç hale gelmemesi gerektiğine işaret ettiğini belirtir. Ona göre zaruri ihtiyaçlarda fedakârlık câiz değildir; hatta haramdır. Çünkü kişi başkasını kendine tercih ederse kendisinin

helâkine yahut zarar görmesine sebep olur. Bu bakımdan kişinin kendi hakkına riayet etmesi daha uygundur. Bu aslı ödevler yerine getirilince fedakârlık doğru bir davranış niteliğini kazanır, kişinin zekât ve infakı daha faziletli olur (*Fet-hu'l-bârî*, VII, 47).

Kâsânî, İmam Mâlik'in, zekâtın farz olması için malın artmaya müsait yahut aslı ihtiyaçtan fazla olup olmaması şartını göz önünde bulundurmadığını ve ona göre iş elbiseleri, taşımada ve işte kullanılan hayvanlar, hizmetçiler, mesken, binek hayvanları, ailenin giyeceği ve yiyeceği, süs için kullanılan kap, gümüş yahut mefruşat ve ticaret niyetiyle bulundurulmayan eşya vb. gibi her türlü maldan zekât vermenin farz olduğunu belirtir (*Bedâ'î*, II, 11). Ancak bu açıklamaların bazıları Mâlikî kaynaklarında yer alan bilgilerle çelişmektedir. Zira İmam Mâlik, diğer âlimler gibi zekât için nisabın gerekli olduğunu kabul eder ve İbn Abdülberî'nin belirttiğine göre mallardan zekât verilmesini artış özelliğine bağlar (*el-İstizkâr*, IX, 69); bu özelliği taşımaları sebebiyle kadınların takınmak için buldukları altın, gümüş, inci, yakut gibi her türlü süs eşyasından zekât gerekmediğini ifade ederek bunların ehli tarafından kullanılan eşyaya benzediğini belirtir (*el-Muvatta'*, "Zekât", 5; Sahnûn, I, 245-246). Bu ifadede yer alan "ehli tarafından kullanılan eşya" tâbiri bir bakıma havâic-i asliyye kavramının tanımı niteliğindedir. Mâlik, zenginlik için bir sınır bulunmadığını ve bunun ictihada bırakıldığını ileri sürmekle birlikte ona göre evi ve hizmetçisi olan kimse zenginlik sınırına ulaşmadığı müddetçe zekât alabilir; fakat sahip olduğu ev ve mesken, ihtiyacını karşılayabileceği bir başka ev satın aldığı anda elinde fazlalık kalacak kadar değerli ise bu durumda zekât alamaz. Aynı kural hizmetçi için de geçerlidir (İbn Abdülber, *et-Temhîd*, IV, 98; a.m.f., *el-İstizkâr*, IX, 214). Bununla birlikte Kâsânî'nin de naklettiği gibi işte çalıştırılan hayvanlardan zekât alınacağını söyler (İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, IX, 148, 170).

Zekât yükümlülüğünün, havâic-i asliyye dışında nisab miktarı mala sahip olmaya bağlanmasının hikmeti şöyle açıklanmıştır: Zekâtın farz kılınmasının sebebi zenginlik nimetine şükürdür. Mal aslı ihtiyaçtan fazla olursa zenginlik ve nimet içinde olma hususu gerçekleşir ve o zaman kişi gönül hoşluğu ile zekâtını verir. Aslı ihtiyaç seviyesindeki mal ve zen-

ginlik ise hayatı sürdürmek ve bedeni kıvamında tutmak için zaruri olan ihtiyaçlardandır. Bunun şükrü beden nimetinin şükrüyle aynıdır ve bu kadar maldan zekât verme gönül hoşluğu ile olmaz. Halbuki Taberânî'nin Ebû'd-Derdâ'dan rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber, "Mallarınızın zekâtını gönül hoşluğu ile veriniz" demiştir (Kâsânî, II, 4, 11).

Aslı ihtiyaçlar zekât fonundan yararlanma konusunda da belirleyici bir unsurdur. Çünkü zekâtın meşrû kılınmasının sebebi ihtiyaç sahiplerinin temel ihtiyacını gidermek ve ileri derecedeki yoksulluğu ortadan kaldırmaktır. Bu sebeple bir kimsenin elinde bulunan aslı ihtiyaç maddeleri zekât vermeyi gerektirmediği gibi zekât almaya da engel olmaz. Dolayısıyla aslı ihtiyaçları karşılayamayan veya nisab miktarından az mala sahip olup ihtiyaçlarını güçlükle karşılayabilen, geliri giderine denk kimse şer'an fakir sayılır ve zekât alma hakkına sahiptir. Yine aslı ihtiyaçlarını karşılayamayan kimseye devlet zekât dışında da yardım etmek durumundadır. Fıkıh literatüründe fakirlerin ve hastaların tedavi ve ilâç masrafları ile, çalışıp kazanmaktan âciz olup nafakasını karşılamakla yükümlü kimsesi bulunmayanların nafakalarının hazine gelirlerinden karşılanacağı ifade edilirken (Kâsânî, II, 68-69) âdetâ günümüzdeki sağlık ve işsizlik sigortası, mâlulen emeklilik gibi kurumların gerçekleştirmeye çalıştığı sosyal adalet ve dayanışma amaçlanmış olmaktadır. Ayrıca zaruri ihtiyaçlarını karşılayamayan ve başka bir imkânı da bulunmayan bir kimsenin dilenmesi de câiz görülmüştür.

Havâic-i asliyye kavramı İslâm toplumunda asgari hayat ve geçim standardını belirlemede kullanılan bir ölçüt konumundadır. Müslümanlar, gerek fert gerekse devlet olarak bu standardın altında yer alanlara yardım etmekle yükümlü oldukları gibi bu standardın üstünde olanlar da bu yükümlülüğe katılmak durumundadır. Ayrıca aslı ihtiyaçların zekât dışı bırakılması anlayışı -her ne kadar pek çok ülkede henüz uygulanmıyorsa da- modern vergi sisteminde asgari ücretin vergi dışı tutulması düşüncesinin asırlar öncesinden bir uygulama örneği olması ve vergilendirmede mal sahibinin şahsını, içinde bulunduğu ortamı, ihtiyaçlarını, borçlarını ve ailevi yükümlülüklerini göz önünde bulundurması itibarıyla vergi hukuku alanında üzerinde durulmaya değer bir önem arz etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

el-Muvaṭṭaʿ, "Zekât", 5-6; *Müsned*, II, 230, 394, 434-435, 501; Buhârî, "Zekât", 18, 38, 45, 46, "Veşâyâ", 9, "Nafakât", 2, "Zühd", 32; Müslim, "Zekât", 8, 41; Nesâî, "Zekât", 53, 60, "Büyü", 84; Sahnûn, *el-Müdevvenne*, I, 245-248; İbn Abdülber, *et-Temhid* (nşr. Muhammed et-Tâib – Saïd Ahmed A'râb), Tıtvân 1394/1974, IV, 97-105; a.mlf., *el-İstizkâr* (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acı), Kahire 1414/1993, IX, 66-79, 147-148, 170, 211-217; XXVII, 403; Serahsî, *el-Mebsûṭ*, II, 198, 213; Kâsânî, *Bedâ'î*, II, 4, 11, 44-45, 48, 68-69; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, Riyad 1401, III, 11-18; Kurtubî, *el-Câmi'*, Beyrut, ts. (Dâru l-hyâ'i't-türâsî'l-Arabî), III, 61-62; İbn Kesîr, *Tefstrü'l-Kur'ân*, I, 373-374; Bâbertî, *el-İnâye* (İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir* [Bulak] içinde), I, 486-489; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 45-47; XX, 184, 188; Aynî, *el-Binâye*, III, 22-23; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir* (Bulak), I, 486-489; İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râṭik*, II, 222; Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, I, 390-394; *el-Fetâva'l-Hindiyeye*, I, 172, 174, 187, 191; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, II, 347-348; Yûsuf el-Kardâvî, *Fıkhü'z-zekât*, Beyrut 1389/1969, I, 151-155, 282-311, 458-486; II, 550-560; Cezîrî, *el-Mezâhibü'l-erba'a*, I, 595 vd., 601 vd.; Zühayfî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, II, 736, 750, 764-768, 864-865; "Zekât", *Mv.F*, XXIII, 242; Mehmet Erkal, "Havâic-i Asliye", *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, II, 191-192.

ORHAN ÇEKER

HAVÂLE (الحوالة)

Borcun naklini konu alan akid.

Sözlükte "bir şeyi bir yerden başka bir yere nakletme, yönünü değiştirme, değişim ve intikal" anlamına gelen **havâle**, İslâm hukukunda borcun bir kimsenin zimmetinden başka bir kimsenin zimmetine nakledilmesini ifade eder. Klasik fıkıh literatüründe borcunu başka bir kişiye havâle eden borçluya **muhtâl**, alacaklıya **muhtâl** veya **muhtâlün leh**, borç kendisine havâle edilen kimseye **muhtâlün aleyh**, havâle edilen borca da **muhtâlün bih** denir.

Hukukta alacak ve borçların asıl süjelelerinden başkalarına intikali iki grupta mütalaa edilir. Ölüden, geride kalanlara intikal miras ve vasiyetle, sağlar arası intikal ise alacağın temlikî ve borcun nakli kavramlarıyla ifade edilir. Alacağın itibarî bir mal kabul edilmesi, tahsil ve tesliminin kesin değil muhtemel bulunması, onun alacaklının mülkiyetinde olup olmadığı ve ne ölçüde hukukî işlemlere konu edilebileceği tartışmasını gündeme getirir. Tartışılan konular arasında alacağın temlikinin câiz olup olmadığı veya hangi

kayıt ve şartlarda câiz görülebileceği hususu özel bir yer işgal eder ve alacağın temlikî İslâm hukukçularının çoğunluğu tarafından prensip olarak câiz görülmez. Ancak bu konuda Hanbelî ve Zâhirî mezhepleri oldukça katı iken Şâfiî mezhebini daha esnek olduğunu, özellikle de Hanefî mezhebinde alacağın borçluya, hatta bazı istisnâî hallerde üçüncü şahıslara temlikinin câiz görüldüğünü belirtmek gerekir. Mâlikîler'e göre ise alacağın borçlu dışındaki şahıslara temlikî bazı kayıt ve şartlarla da olsa kural olarak geçerlidir; bu temlikin satım veya bağış yoluyla gerçekleşmesi sonucu etkilemez (bk. BORÇ; DEYN).

Alacağın hukukî işlemlere konu edilmesi hususunda İslâm hukukçularının ortaya koyduğu muhalif veya çekimser tavır ve ileri sürdükleri kayıt ve şartlar özellikle üçüncü şahısların haklarının korunması, hukukî ilişkilerde açıklık ve güvenin sağlanması konusundaki gayretlerinin bir parçası olarak görülebileceği gibi bu durum onların genel akid nazariyeleriyle de uyum gösterir. Ancak bu yaklaşımın borç ilişkilerinde ve ticarî hayatta yol açabileceği muhtemel sıkıntılar borcun havâle işlemiyle büyük oranda giderilmiş, hatta borçlunun aktif olarak devrede olması sebebiyle daha güvenli bir usul tesis edilmiştir.

Tarihçe. Roma hukukunda borç ilişkisi alacaklı ile borçlu arasında şahsî bir bağ olarak telakkî edildiğinden sağlar arasında borcun havâle yoluyla nakli kabul edilmiyordu. Zamanla ihtiyaçların zorlaması sonucu alacaklıyı veya borçluyu değiştirerek alacak veya borcun yenilenmesi, yahut yeni alacaklıya alacağın tahsilî konusunda vekâlet verme şeklinde bir çözüm üretilmişse de hem bu usullerin yeterince güvenceli olmayışı hem de getirilen yasal kısıtlamalar arzu edilen sonucu sağlamadı. Roma hukukunun bu tavrı, başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkeleri hukukunda XIX. yüzyılın ortalarına kadar az veya çok etkisini sürdürdü. Bunun için de Batı hukukunda havâle ile ilgili kanunî müsaade ve düzenlemenin fazla uzun bir geçmişi yoktur. Buna karşılık İslâm toplumunda havâlenin, borcun ödenmesini kolaylaştıran ve borçlu sıkıntıdan kurtaran bir sistem olması sebebiyle Hz. Peygamber döneminden itibaren olumlu karşılandığı hatta teşvik gördüğü, iktisadî gelişmelere ve ticarî hayatın canlanmasına paralel olarak birkaç yüzyıl içinde alacak veya borcun nak-

lini sağlayan "süfteece", "sak" gibi vasıta ve usullerin yaygınlık kazandığı görülür. Bu sebeple bazı Batılı müellifler de dahil hukuk tarihçileri, Batı toplumunda havâle anlayış ve usullerinin benimsenmesini ve yaygınlık kazanmasını İslâm toplumlarındaki gelişmelerin müslüman tâcirler ve yahudi bankerler tarafından Batı'ya tanıtılmasına bağlarlar (Schacht, s. 78). Öte yandan çağdaş İslâm hukukçularından Abdürrezzâk es-Senhûrî, diğer toplumlarda borcun naklinin tarihî seyir itibarıyla alacağın temlikinden çok daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığını, İslâm toplumunda ise önce borcun nakli demek olan havâlenin kurumlaştığını, alacağın ise önceleri miras yoluyla intikalinin, sonra da sınırlı şekilde de olsa akid yoluyla intikalinin benimsendiğini ve bu anlayışın aşama aşama geliştiğini ifade eder (*Meşâdirü'l-hak*, V, 77). Bu tesbit, konunun tarihçesi kadar İslâm hukuk doktrininin kendine has şartları içinde orijinal bir gelişme seyri takip ettiğini göstermesi yönüyle de önemlidir.

Kur'an'da borçlanmanın yazışma ve şahitle belgelenmesi (el-Bakara 2/282), akidlerin ve verilen sözlerin yerine getirilmesi (el-Bakara 2/177; el-Mâide 5/1), borçlu ödeme sıkıntısı içinde ise ona kolaylık gösterilmesi (el-Bakara 2/280) gibi genel ilkeler bulunmakla birlikte alacak veya borcun başkasına nakledilmesiyle ilgili özel bir hüküm yer almaz. Hz. Peygamber konuyla ilgili olarak, "Zenginin ödemeyi geciktirmesi zulümdür. Sizden biriniz alacağı konusunda ödeme gücü bulunan birine havâle edilirse bu havâleyi kabul etsin" (Buhârî, "Havâlat", 1-2, "İstikrâz", 12; Müslim, "Müsâkât", 33-34; Ebû Dâvûd, "Büyü", 10) demiş, ancak hadisî bir gereklilik mi yoksa tavsiye mi içerdiği hususu tartışmalı kalmıştır. Sahâbe döneminde sınırlı sayıda da olsa havâle uygulamasına rastlanmaktadır. İbn Hazm'ın naklettiğine göre Saïd b. Müseyyeb'in babası Müseyyeb'in bir kimsede 2000 dirhemlik alacağı, bir başka kişinin de Ali b. Ebû Tâlib'de aynı miktarda alacağı vardı. Bunun üzerine Hz. Ali'den alacağı olan şahıs Müseyyeb'e, "Ben seni Ali'ye havâle edeyim, sen de beni falan şahsa havâle et" dedi, Müseyyeb de bunu kabul etti. Daha sonra Müseyyeb havâle yoluyla Hz. Ali'den alacağını aldı. Fakat diğer şahıs, borçlu yanındaki malın helâk olması sebebiyle alacağını tahsil edemedi. Müseyyeb bu durumu Hz. Ali'ye bildirdiğinde Ali, "Allah onu hakkından